

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Inleiding. Symbiosis: ecokritisch lezen en schrijven in de Nederlandstalige literatuur

Franssen, G.; Pajmans, M.

DOI

[10.5117/NEDLET.2022.3.001.FRAN](https://doi.org/10.5117/NEDLET.2022.3.001.FRAN)

Publication date

2022

Document Version

Final published version

Published in

Nederlandse Letterkunde

License

Article 25fa Dutch Copyright Act (<https://www.openaccess.nl/en/in-the-netherlands/you-share-we-take-care>)

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Franssen, G., & Pajmans, M. (2022). Inleiding. Symbiosis: ecokritisch lezen en schrijven in de Nederlandstalige literatuur. *Nederlandse Letterkunde*, 27(3), 257-264.
<https://doi.org/10.5117/NEDLET.2022.3.001.FRAN>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (<https://dare.uva.nl>)

Inleiding. Symbiosis: ekokritisch lezen en schrijven in de Nederlandstalige literatuur

Gaston Franssen en Marrigje Pajmans

Bij het samenstellen van dit themanummer van *Nederlandse letterkunde* over ekokritische perspectieven op de Nederlandstalige literatuur zijn we vertrokken vanuit het idee van ‘symbiosis’ – het samenleven van verschillende organismen in een wederzijds voordelige relatie. Dat startpunt had ten eerste een thematische functie: we wilden zichtbaar maken hoe het samenleven van mensen met hun niet-menselijke omgeving in de literatuur wordt verbeeld. Maar onze insteek kwam ook voort uit een vakinhoudelijke ambitie: we wilden organische verbanden tot stand brengen over de grenzen van disciplines en historische periodes heen.

Zo'n symbiotische opzet heeft volgens ons als meerwaarde dat we overkoepelende vragen en uitdagingen in beeld kunnen brengen die een rol spelen bij het literatuurwetenschappelijke onderzoek naar kwesties rondom natuurlijke omgeving, milieu, landschap of klimaat. Welke nieuwe vragen dienen zich aan? Welke analytische begrippen zijn productief inzetbaar? Wat voor canonieke, of juist vergeten, dan wel nieuwe teksten lenen zich voor dit type onderzoek en hoe moeten die dan worden gelezen? En wat voor soort kennis levert zo'n analyse vervolgens op? Met dit themanummer willen we een begin van een antwoord formuleren op deze vragen.

Met het accent op ekokritische perspectieven sluiten we aan bij het relatief jonge academische paradigma van *ecocriticism*, hier vertaald als ekokritiek,¹ dat de representaties en het affect van de mens, de niet-menselijke omgeving en de relatie tussenbeide bestudeert in (literaire) teksten en andere media. De opkomst van dit vakgebied in de jaren negentig van de vorige eeuw komt voort uit de toegenomen bewustwording van de klimaatproblematiek en hangt, zo stellen Reuben Martens en Pieter Vermeulen, samen met ‘de toenmalige dominantie van poststructuralistische paradigma’s zoals deconstructie, *new historicism* en postkolonialisme’. Binnen deze paradigma’s trachtten onderzoekers ‘de machtsstructuren en discursieve kaders bloot te leggen waarin teksten en identiteiten tot stand

komen en waarin etniciteit, gender en sekse vorm krijgen'.² Ecokritische wetenschappers verleggen op hun beurt de aandacht naar de wijze waarop noties als 'mens', 'dier', 'wildernis', of 'natuur' ontstaan en functioneren als discursieve en sociaal-politieke constructies. 'Aan de ene kant', zo vervolgen Martens en Vermeulen, 'deelt ecokritiek de aandacht voor verdrukte en veronachtzaamde entiteiten, maar aan de andere kant verwerpt het de poststructuralistische scepsis over het vermogen van literaire teksten om op een betrouwbare manier te refereren aan een buitentekstuele realiteit'.³ Met andere woorden: onderzoekers die vanuit dit paradigma opereren, verwerpen het potentieel verlamdende taalabsolutisme dat sommige critici met het poststructuralisme associëren; ze benadrukken dat er wel degelijk een concrete wereld buiten de tekst is en dat (literaire) teksten verregaande invloed uitoefenen, bijvoorbeeld door affect en de verbeelding, op hoe we ons in die wereld bewegen.

De ecokritiek kent een aantal duidelijke constanten: reflectie op de condities van het Antropoceen, aandacht voor het niet-menselijke, en fundamentele kritiek op vormen van toe-eigening of uitbuiting van dat niet-menselijke (conceptueel in de vorm van antropocentrisme of praktisch in de vorm van kolonialisme of neoliberalisme). Tegelijkertijd heeft het vakgebied zich grondig doorontwikkeld: zo identificeert Pieter Vermeulen in zijn *Literature and the Anthropocene* (2020) vier 'golven' van ecokritiek, die uit elkaar voortvloeien maar ook nieuwe terreinen aandoen. De eerste golf, in de jaren negentig, draaide om de herwaardering van romantische 'natuurschrijvers', wier teksten wellicht konden bijdragen aan de redding of bevrijding van het natuurlijke. De tweede golf richtte zich aanvullend op representaties van steden en industrie; gebruikmakend van inzichten uit (neo)marxisme, genderstudies en postkolonialisme werden structuren van uitbuiting en ontwrichting blootgelegd. Vervolgens verschoof bij de derde golf het perspectief naar het transnationale en mondiale: het literaire corpus van de ecokritiek werd diverser en inclusiever, en men kreeg meer oog voor het belang van de supra-lokale, zelfs planetaire ecologie. De vierde golf, tot slot, betrok ook het niet-menselijke en niet-dierlijke in de beschouwing: microben, virussen, plastic deeltjes, stenen, netwerken van wegen, radioactief afval, enzovoorts. Daarbij gingen ecocritici allianties aan met filosofische stromingen als *new materialism*, *posthumanism* en *affect theory*.⁴

Wie met behulp van inzichten uit de ecokritiek de Nederlandstalige literatuur wil onderzoeken, vindt daar een rijke bron aan materiaal. Van oudsher is de natuurlijke omgeving in de Nederlandstalige literatuur op talrijke manieren verbeeld. Met 'hebban olla vogala', nota bene de regel die bekendstaat als het begin van de Nederlandse literatuurgeschiedenis,

spiegelde de mens zich al aan de dierenwereld. Daarna volgden teksten als Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme* (circa 1270) en *Van den vos Reynaerde* (circa 1260), die het dierlijke in de mens en het menselijke in het dier verkenden. Vervolgens loopt er via hof- en stroomdichten, fysicotheologische kinderboeken en romantische natuurpoëzie een lange en veelzijdige traditie van literaire representaties en experimenten tot aan het heden toe. Daarbij kan gedacht worden aan Matthijs van Velden, Hubert Kornelisz. Poot, Guido Gezelle, Herman Gorter, Nescio, Sonja Prins, A. Koolhaas, Chr.J. van Geel, Jan Wolkers, Maarten 't Hart en Eva Meijer, om maar een paar auteurs te noemen.

Toegegeven, die werken zijn ecokritisch te *lezen*, maar het zijn niet per se voorbeelden van ecokritisch *schrijven*, in die zin dat ze voorstellingen en ideeën kritisch analyseerden in termen van hun samenhang en bruikbaarheid als reactie op ecologische problematiek.⁵ Toch zijn ook zulke teksten te vinden. Zo laat Philibert van Borsseleens leerdicht *Strande* (1611) zich lezen als een kritiek op landschapsverwoesting als gevolg van koloniale goudzucht: 'Soo hebben sy begost haers Moeders sware lenden / Met haer vervloecte hand moordadighlic te schenden, / End als de mollen blind-met klauwen scherp gestaelt / Haer inghewant door-wroet' (A2r). Ook E.J. Potgieters verhaal 'Hoe het weeuwte uit het Hof van Holland gevrijd werd' (1844) bevat manende reflecties op de verstorende en vervuilende impact van 'dat schokkende, knarsende, trillende ding, hetgeen een trein heet' op het landschap en het menselijke welzijn.⁶ Of neem de dichter H.H. ter Balkt, gedebuteerd met een bundel met de veelzeggende titel *Boerengedichten* (1969), die in zijn oeuvre vaak indringend heeft gewaarschuwd voor de vernietigende invloed van de mens op de natuur. 'Wie de stad met list bouwt, de burcht met onrecht, / die zal vallen. Wie raaskalt zal verdwalen, / hartenscheurders worden zure regen', zo dicht Ter Balkt in zijn *Laaglandse hymnen* (2003): 'Die 't water teert, zoet DDT / kust hij vroeger dan de engelenveer'.⁷ En de recentste literatuur kent talrijke relevante ecokritische geschriften, voortgebracht door een toenemend besef van urgentie: van Lieke Marsmans *Het tegenovergestelde van een mens* (2017) of Eva Meijers *De rivier* (2020) tot aan Dominique De Groens *Sticky Drama* (2017) en Emy Koopmans *Het boek van alle angsten* (2020).

Die opkomst van het ecokritische schrijven heeft ook het ecokritisch onderzoek verder aangezwengeld: de afgelopen twee decennia hebben verschillende letterkundigen zich laten inspireren door inzichten uit de ecokritiek,⁸ maar een historisch-comparatief perspectief ontbrak vooralsnog. Met dit themanummer hebben we beoogd om een historische staalkaart van casestudies bij elkaar te brengen – van de achttiende eeuw (Myrdhin De

Fruyt; Feike Dietz), de vroege (Charlotte Kießling & Marrigje Paijmans) en de late negentiende eeuw (Jan Rock), de jaren zeventig van de twintigste eeuw (Geert Buelens) tot aan de meest recente literatuur (Wendela de Raat & Sven Vitse) – zodat het mogelijk wordt om casus- en periodeoverstijgende patronen te signaleren, zoals terugkerende concepten, extrapoleerbare methodieken, of verschuivingen in conventies. Overigens spreken we de wens uit dat Middel-nederlandse en zeventiende-eeuwse casestudies spoedig zullen volgen.

Wanneer de verschillende bijdragen naast elkaar worden gelegd, springen inderdaad patronen in het oog. Hieronder zullen we, in plaats van de diverse bijdragen samen te vatten (daarvoor verwijzen we naar de abstracts), er twee benoemen. Ten eerste de historische lijnen. Wie – door een roze bril kijkend – zou verwachten dat de historische trend er één is van antropocentrische teksten, waarin de natuurlijke omgeving vanzelfsprekend als ondergeschikt aan de mens wordt gezien, naar steeds meer ecokritische teksten naarmate we het heden naderen, komt bedrogen uit. Wanneer historische teksten vanuit ecokritisch perspectief worden gelezen, blijkt de natuurlijke omgeving niet zelden een ‘agentatief’ karakter te bezitten dat weigert de toe-eigening door de mens passief te ondergaan (De Fruyt). Ook in vroeg-negentiende-eeuwse ‘plantagepoëzie’ komt naar voren hoe tot slaaf gemaakte mensen en de natuurlijke omgeving zich verzetten, en zelfs samen optrekken, tegen de objectivering en commodificering die uitgaan van het koloniale systeem (Kießling & Paijmans).

De moderne literatuur werpt evengoed licht op zulke niet-menselijke tegenkrachten, maar tegelijkertijd wordt daar duidelijk hoe diep het antropocentrisme geworteld blijft in ons wereldbeeld. In de literaire productie van 1972, het jaar waarin *De grenzen aan de groei*, het alarmerende rapport van de Club van Rome verscheen, zijn veel zorgen en kritische geluiden te horen, maar veel teksten maken ook inzichtelijk hoe verleidelijk de zorgeloze consumptie van aardstoffen of dieren is en hoe onuitroeibaar het vertrouwen in de mens om de wereld naar zijn hand te zetten (Buelens). De hedendaagse (jeugd)literatuur laat evengoed een ambigu beeld zien: antropomorfiserende uitspraken en verteltechnieken blijken de gelijkwaardigheid van het dier en de verbinding tussen mens en dier te kunnen erkennen, maar kunnen ook hand in hand gaan met juist een bevestiging van de hiërarchische relatie tussen mens en dier (De Raat & Vitse). Er is dus, historisch gezien, eerder sprake van een continu ‘ecokritisch potentieel’ in literaire teksten, dat aangrijpingspunten biedt voor een ecokritische lectuur, dan een – expliciet uit de teksten sprekend – toegenomen ecologisch bewustzijn.

Naast deze historische trend, valt er – ten tweede – een patroon te ontwaren op het vlak van methodieken en theorievorming. Enerzijds zien

we bijzondere, nieuwe interdisciplinaire verbanden opbloeien: letterkundig onderzoek wordt vruchtbaar geënt op de stammen van *animal studies* (De Raat & Vitse), postkoloniaal onderzoek (De Fruyt; Buelens), *affect theory* (Kießling & Paijmans), *girlhood studies* (Dietz) en latouriaanse wetenschapsfilosofie (Rock) – voorbeelden van disciplinaire symbiose die aantonen dat de vier golven van ecokritiek ook zichtbaar zijn in de Nederlandse letterkunde. Anderzijds valt op dat bepaalde analytische instrumenten en methodologische strategieën steeds weer relevant blijken: tekstgerichte kritiek van representaties van het menselijke en niet-menselijke (De Fruyt; Dietz; Kießling & Paijmans; Buelens; De Raat & Vitse); een ‘ecologische’, dat wil zeggen associatieve en genetwerkte lezing van historische contexten (Rock; Buelens), en aandacht voor niet-menselijke vormen van *agency* in termen van affect (De Fruyt; Dietz; Kießling & Paijmans; De Raat & Vitse).

De gedeelde analyse-instrumenten en methodieken bieden de mogelijkheid om antwoorden te formuleren op – naar wij menen, op basis van de navolgende bijdragen – drie terugkerende ecokritische hoofdvragen: vragen naar de *representatie*, de *context* en het *affect* van teksten. Die hoofdvragen hangen samen met een reeks subvragen, die we hieronder op een rij zetten. Die clustering, zo hopen we, kan als een handreiking dienen voor vakgenoten en studenten die ecokritisch onderzoek willen doen:

1. Hoe *representeert* de tekst het menselijke, het niet-menselijke en de relatie daartussen? (Hoe zit de wereld die de tekst oproept in elkaar? Bij wie of wat ligt de focalisatie? Hoe liggen de machtsverhoudingen? Wie of wat heeft *agency*? Welke rol vervullen representaties in het onderwijs en de productie van kennis over de natuurlijke omgeving?)
2. Hoe verhoudt de tekst zich tot het *contextuele* spreken en schrijven over het menselijke en niet-menselijke? (Bevat de tekst sporen van sociale, culturele, politieke of wetenschappelijke debatten over ecologie? Weerspiegelt de tekst de zorgen over de natuurlijke omgeving; worden die gerelativeerd of afgewezen, en hoe spreekt de tekst ‘terug’ naar de context: worden er alternatieven of oplossingen aangereikt?)
3. Wat is het *affect* van de tekst, in de zin van interactie met andere teksten en met lezers in wereld? (Wat brengt de tekst in de lezer teweeg aan zintuigelijke gewaarwordingen, emoties en gedachten? Welke radicaal nieuwe ideeën roept de tekst op in de verbeelding, bijvoorbeeld van het niet-menselijke? Hoe maken teksten een daadwerkelijk verschil in de wereld, in het bijzonder voor de interrelaties tussen de menselijke en niet-menselijke omgeving? Hoe kan het affect van teksten worden ingezet, bijvoorbeeld voor eco-pedagogiek en eco-geletterdheid?)

Tot slot. Ecokritisch onderzoek heeft niet alleen de ambitie om nieuwe kennis te produceren: ecokritiek is vaak ook een vorm van *activisme*, van bijdragen aan oplossingen voor reële problemen. Hoe kan dit themanummer bijdragen aan die ambitie? We zien drie mogelijkheden. Ten eerste kunnen de inzichten die voortkomen uit de representatiekritiek productief worden ingezet in *kritische journalistiek* en *creative writing* om zo tot een andere, minder antropocentrische berichtgeving over of artistieke verbeelding van ecologische thema's te komen. Ten tweede kunnen ecokritische teksten en onderzoeksinzichten worden ingezet in de context van het publieke debat: *counter narratives* zijn een effectieve manier om dominante beeldvorming aan de kaak te stellen. Ten derde zouden inzichten in literaire vormen van eco-pedagogiek kunnen bijdragen aan innovatieve vormen van onderwijs, die leerlingen en studenten een andere visie op de natuurlijke omgeving aanbieden, een visie waarbinnen de mens is verweven met het ecosysteem en het hiërarchisch onderscheid tussen menselijk en niet-menselijk op losse schroeven komt te staan. Een letterkunde die mensen laat kennismaken met een minder antropocentrische visie op de wereld zaait de kiemen van daadwerkelijke verandering.⁹ Want één ding staat vast: iedere grote verandering heeft een klein begin gekend, dat ooit nieuw ontstaan is in iemands verbeelding. Creatieve verbeelding en diepgaande kennis van ecologische problematiek zijn weliswaar niet voldoende, maar wel noodzakelijk voor een empathische en duurzame omgang met onze niet-menselijke omgeving.

Noten

1. Zoals ook voorgesteld door Martens & Vermeulen (2018).
2. Martens & Vermeulen (2018), 103.
3. Martens & Vermeulen (2018), 103-104.
4. Vermeulen (2020), 44-47.
5. Kerridge & Sammels (1998); zie Zeller (2021) voor het onderscheid tussen ecokritisch lezen en ecokritisch schrijven.
6. Potgieter (1883), 401.
7. Ter Balkt (2003), 150.
8. Zie bijvoorbeeld Hoving (2010); Sedláčková (2015); Fraipont (2016); Ieven & Op de Beek (2019); Ameer & Craps (2020); De Bruyn (2020); Vitse & Demeyer (2020); Winkler & Van Herten (2020); Zeller (2021); Buelens (2022).
9. Zie ook de suggesties in Dera (2020).

Literatuur

- Ameel, Lieven & Stef Craps, 'Flooded Cities in Low Countries Fiction. Referentiality and Indeterminate Allegory in Renate Dorrestein's *Weerwater* and Roderik Six's *Vloed*', in: *Green Letters* 24, 2020, 1, 36-50.
- Ter Balkt, H.H., *Laaglandse hymnen, I-III*. Amsterdam, De Bezige Bij, 2003.
- Van Borssele, Philibert, *Strande*. Haarlem, Adriaen Rooman, 1611, https://www.dbnl.org/tekst/borsoo1strao1_01/index.php
- Bruyn, Ben de, 'Dolende dieren. Klimaat, migratie en evolutie in *Gun Island* en *Grand Hotel Europa*', in: *Vooy's* 38, 2020, 3, 26-36.
- Buelens, Geert, *Wat we toen al wisten. De vergeten groene geschiedenis van 1972*. Amsterdam, Querido, 2022.
- Dera, Jeroen, 'Oliewinning in de slaapkamer. Ecologische vraagstukken voor het literatuuronderwijs', in: *Vooy's* 38, 2020, 4, 65-68.
- Fraipont, Barbara, 'Vort paard, hu! Charlotte Mutsaers' Animal Writing through Kafka's Animal Stories', in: *Journal of Dutch Literature* 7, 2016, 2, 35-49.
- Ieven, Bram & Esther Op de Beek, 'Searching for New Weapons? Dutch Studies under Late Modern Conditions', in: *Journal of Dutch Literature* 10, 2019, 1, 71-94.
- Hoving, Isabel, 'On the Absence of Nature. Writing on Nature and Ecocriticism in the Netherlands', in: *Ecozon@. European Journal of Literature, Culture and Environment* 1, 2010, 1, 167-173.
- Kerridge, Richard & Neil Sammels, *Writing the Environment. Ecocriticism and Literature*. London, Zed Books, 1998.
- Martens, Reuben & Pieter Vermeulen, 'Ecokritiek/ecocriticism', in: *Cahiers voor Literatuurwetenschap* 10, 2018, 103-108.
- Potgieter, E.J., *Proza 1837-1845*. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, 1883.
- Sedláčková, Lucie, 'Ecologische thematiek in hedendaagse fictie. Uitdagingen van milieufilosofie, ecokritiek en animal studies voor de Nederlandstalige literatuur', in: *Werkwinkel* 10, 2015, 1, 99-114.
- Vermeulen, Pieter, *Literature and the Anthropocene*. London, Routledge, 2020.
- Vitse, Sven & Hans Demeyer, *Affectieve crisis, literair herstel. De romans van de millennialgeneratie*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2020.
- Winkler, Marieke & Marjolein van Herten, 'Niet de verklaring maar het raadsel. Klimaatfictie in Nederland', in: *Armada. Tijdschrift voor wereldliteratuur* 19, 2020, 72, 16-18.
- Zeller, Claudia, 'Kleverig drama. Nieuwe ecokritische perspectieven in de poëzie van Dominique De Groen', in: *Internationale Neerlandistiek* 59, 2021, 1, 51-68.

Over de auteurs

Gaston Franssen is hoogleraar Nederlandse letterkunde en intermedialiteit aan de Universiteit van Amsterdam. Hij onderzoekt hoe literaire cultuur en schrijverschap veranderen onder invloed van commercialisering, popularisering en mediatisering. Franssen publiceerde over onder andere literaire *celebrity* en fancultuur in *Nederlandse letterkunde*, *TNTL*, *Celebrity Studies* en *European Journal of Cultural Studies*. Zijn recente onderzoek richt zich aanvullend op zowel literaire als persoonlijke verhalen over ziekte en gezondheid.

E-mail: gaston.franssen@uva.nl

Marrigje Paijmans is universitair docent Nederlandse letterkunde aan de universiteit van Amsterdam. Ze onderzoekt de relaties tussen historische en moderne literatuur vanuit een dekoloniserend perspectief. Door marginale stemmen in het verleden zichtbaar te maken, streeft ze naar meer diversiteit en inclusiviteit in de geschiedschrijving. Haar analyses van zeventiende-eeuwse teksten vanuit postkoloniaal, ecokritisch of affectief perspectief zijn gepubliceerd in *Foucault Studies*, *Early Modern Cultural Studies* en *Cultural History*.

E-mail: m.g.paijmans@uva.nl